

ПРАВОВА ПРИРОДА ЗЛОЧИНУ ТА ПОКАРАННЯ (ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ)

Вангородська Н.А.

Анотація. У статті досліджено історико-теоретичні проблеми правової природи злочину та покарання.

Аннотация. В статье исследованы историко-теоретические проблемы правовой природы преступления и наказания.

Поняття “злочину” різноманітними правовими школами трактується по-різному. Для визначення терміну “злочин” вони, зазвичай, виокремлюють об’єктивні, суб’єктивні та формально-логічні ознаки. Серед них: а) загальна, невизначена ідея зла чи поганого вчинку; б) порушення права, що закріплюється у звичаях, нормах моралі або законі; в) порушення закону божого – гріх; г) суспільно-шкідливе діяння, порушення інтересу суспільства; д) прояв злочинної волі. Для уникнення суперечностей у сучасному кримінальному праві України поняття злочину визначають як суспільно-небезпечне винне діяння або бездіяльність, до яких застосовується певна міра покарання. Основна наукова доктрина визначає, що другорядним наслідком злочину є спричинення матеріальних збитків, яке стосується сфери цивільного права.

Відповідно до таких уявлень, а особливо в історичному аспекті, покарання отримало риси релігійно-метафізичного спокутування провини, своєрідної помсти спочатку з боку самої потерпілої особи, потім з боку державної влади, що заступалася за потерпілу і діяла від свого імені, насамкінець, покарання отримало форму виправлення самого злочинця із застосуванням залякування інших для застереження від таких дій. Ці переконання у всіх своїх формах і варіантах існування могли бути присутніми лише у системі державно-організованої юстиції, особливо це проявлялося у часи тісного зв’язку церковної влади з державною, коли будь-який злочин оголошувався публічним і держава брала в свої руки покарання. Тим самим, такі уявлення охоплювали історичне минуле кримінального права, але залишали поза увагою період додержавного розвитку існування людства. А між тим, в цей час формувалися своєрідні соціальні норми, що виникли із відносин взагалі і відносин, що склалися в результаті вчинення злочину, зокрема. Відносини, що виникли в результаті вчинення злочину мали інше підґрунтя і підкорялися іншим законам виникнення і розвитку, оскільки зовсім не враховували дуалізм дійсності примітивного устрою відносин, що довго зберігав своє значення та полягав у співіснуванні внутрішнього і зовнішнього життя.

Ось чому є необхідним зробити спробу генетичного дослідження одного із джерел походження кримінального права та відокремленість внутрішнього і зовнішнього ладу примітивного побуту, яку ми визначаємо як явище соціального дуалізму. Це дає можливість залишитись в межах обраної теми дослідження, не зачіпаючи побут всередині групи (термін «групи» в нашому випадку охоплює будь-які первісні об’єднання: рід, сім’я, клан, плем’я).

Особливе значення має та обставина, що з виникненням держави незалежні до цього групи входили до складу державного організму, але ще довгий час зберігали характер самостійних, окремих господарств-автономій. Крім того, спочатку слабка державна влада абсолютно не втручалася ні у внутрішнє життя групи, ні у зовнішні її відносини. Посилення державної влади, її централізація і здійснення принципу авторитаризму в значній мірі зводилися до боротьби з цією автономією окремих груп, поступового обмеження їх свободи і зосередження в своїх руках поглинаючого впливу на їх життя і побут.

Хоча еволюція правових систем різних народів в певній мірі й отримувала в деяких відносинах різний історичний напрямок, однак, їм притаманна єдина і загальна лінія розвитку. Тому є необхідним розглянути виключно факти, які подаються у пам'ятках права та у звичаєвому праві різних народів.

З того часу, як людство вийшло зі стану ізольованого існування розрізнених груп на арену боротьби цих груп між собою, первісний інстинкт втратив свій пасивний характер та набув цілеспрямованої активності. У більш складних соціальних відносинах і для більш розвиненого психічного сприйняття людиною будь-якого посягання ззовні, що оформилося в особливе переживання, особливу емоцію, для визначення якої можна застосувати термін “*образи*”. Будь-який злочин у первісному суспільстві становив собою щось на зразок “*образи*”, яку нанесли групі. До того ж, не мало значення ні форма, ні зміст, ні майновий характер такого вчинку. Будь-яке посягання на недоторканність свого житла, навіть сучасник сприйме, як образу. Зламаний замок будинку означає приниження, а крадіжка сприймається вже як образа.

Викликана усякою ворожою дією, емоція “*образи*” в своїй основі залишалася рефлекторною, але вже ускладненою і перетворювалася в активну форму нападу. Таким чином, подальше перетворення інстинкту захисту як реакції на образу, став своєрідний інстинкт *помсти*, який глибоко укоренився у свідомості людини і активно проявлявся у всіх випадках порушення недоторканності.

Але помста притаманна не тільки первісній добі історії людства. Вона надовго вкоренилася у людську свідомість і продовжувала діяти у деяких державах навіть до ХХ ст. За своєю суттю, помста, незалежно від середовища існування, являла собою доволі складне і примітивне явище. Тому суттєвої різниці між помстою первісного періоду і помстою більш пізнього часу майже не було.

Первісна помста, звісно, не знала жодного, якого б то не було усвідомлення міри і вираження розміру самої образи та відповідної до неї допустимої реакції. Відтак, щоб помститися за вбивство людина намагалася вбити якомога більше членів ворожого роду. Заради помсти супротивнику, застосовувалося не тільки вбивство, а й інші засоби: підпал житла, сіна, псування посівів, грабіж, крадіжка дітей та інші. Всі ці засоби прямо допускалися звичаєм.

Крім того, первісні люди в силу своїх первісних уявлень та психіки сприймали своїх навіть найближчих сусідів як певні цілісні групи, що мало неабияке значення у зовнішніх відносинах і проявлялося в міжгрупових сутичках. Таким чином, у первісні часи, саме в царині зовнішніх відносин, чужа людина переважно сприймалася тільки як невіддільний представник конкретної групи, до якої вона належала. З іншого боку, у випадках, наприклад, вбивства або крадіжки жінки, постраждалі (ображені) могли не знати, хто саме вчинив даний злочин, а, базуючись на зовнішніх ознаках, могли зробити висновок про напад представників певної групи сусідів. За таких умов, знову ж таки окрема особа кривдника не існувала і безпосередній учасник нападу розчинявся в групі, до якої він належав.

Таким чином, коло месників і коло, на яке розповсюджувалася помста, визначалося межами певних груп і, як наслідок, мала груповий характер, що являв собою відносини, в яких дві групи протистоять одна одній в цілому. Звідси і походить “*родова*” чи “*кровна*” помста, що так характерна для родового ладу.

Нанесення образи спричиняло особливий стан ворожнечі між двома групами. За образою йде помста. Напад, спричинений помстою за образу, сприймався, в свою чергу, як образа, що потребувала помсти та викликала контр-помсту і т.д. Так помста росла і поширювалася, не знаючи ні меж, ні строку. Раз спалахнувши, помста перетворювалася у боротьбу двох груп, в яку залучалися всі члени цих груп, у війну всіх проти всіх [1], що переходила з покоління в покоління із взаємним знищенням майна і грабунком, а іноді перетворювалася у повне знищення однієї із ворогуючих сторін. Таким чином, помста надовго залишалася для первісних людей основною умовою самозбереження та успішної

боротьби за існування.

Державна влада довгий час змушена була і на практиці, і в законі визнавати право помсти. Почавши боротьбу із цим звичаєм, влада поступово, з обережністю почала обмежувати межі дії помсти, насамперед закріпивши це законом і підтримуючи своїм авторитетом.

З того часу, коли людина стала власником, почало формуватися таке поняття, як “господарське майно”. А будь-яка втрата цього майна незалежно від причини, сформулювалася у нове уявлення людини, визначеного як “майнова шкода”.

Вбивство чи крадіжка жінки чи худоби наносило, крім образи, ще і збиток господарству в цілому. Оскільки господарство втрачало або одну із живих трудових одиниць, або визначене матеріальне майно, тобто одне із складових добробуту, один із засобів боротьби за існування і неминучого суперництва з іншими групами. Так, сформулювалося нове і складне розуміння, яке поєднувало і усвідомлення образи і отримання шкоди.

Таким чином, зміна описаних вище уявлень знайшла своє відображення в мові. Те своєрідне примітивне сприйняття ворожої дії, яке ми визначили терміном “образи”, поступово трансформуючись в ідею матеріальної шкоди, з плином часу розширилося, як це видно із історії мови, але сутність старого терміну, залишилася усталеною. Так, зберігаючись у слововжитку, слов’янський термін “обида” набув іншого, додаткового значення, саме матеріальної шкоди. Саме в такому значенні “обида” вживалася у пам’ятках права давньої Русі. Аналогічна доля латинського терміну *laesio* (*ledere*). До первісного значення “образи” приєдналося значення матеріальної шкоди чи збитку, і з таким саме подвійним змістом увійшло в усі романські мови. Литовський термін “кривда” відповідав терміну “обида” та застосовувався у Литовському Статуті редакції 1529 р., а у наступних редакціях кодексу (1566 та 1588 рр.) термін “кривда” замінився терміном “шкода” у значенні “збиток”, “шкода”.

Надзвичайно важливою рисою нових ідей було те, що з цього часу уявлення про ворожий вчинок виявилось нерозривно поєднаним з уявленням про його матеріальні наслідки. Помста, що мала чисто психологічну основу, замінилася економічною, інстинкт підкорився голосу господарського розрахунку. Разом із тим, винну сторону змушували визнавати збитки в обсязі їх нанесення. Мірою помсти був лише обсяг збитків, спричинених злочином.

Характерною рисою нової реакції на злочин було те, що постраждала сторона, усвідомивши наявну матеріальну шкоду, не уявляла собі реального відшкодування нанесеного збитку, не отримувала жодного блага натомість втраченого. Намагаючись лише відновити порушену між сторонами господарську рівновагу, скривджений жадав позбавити супротивника такого ж самого блага. Це мало величезне історико-культурне значення, яке полягало у тому, що винна сторона приписувала месникам право на здійснення помсти у визначених межах, визнавала неминучим зазнати належних збитків і сприймала помсту як правомірну дію.

Поступовий процес розпаду беззастережної групової солідарності призводив до важливих наслідків, що полягали у корінній зміні ставлення до відповідальності за дії окремих її членів. Паралельно розпаду групової єдності відбувалося виокремлення винної особи, коли вчинок одного із членів групи викликав зіткнення з іншою групою, що тягло за собою тяжкі для всього колективу наслідки. Зазвичай, такий вчинок сам по собі не зустрічав схвалення групи і опинявся у суперечності із прагненням господарського миру. Таким чином, зрештою, безпосередній винуватець посягання на чужу групу опинявся і в очах своєї ж власної групи “злочинцем”.

На цій основі будувалися нові важливі для кримінально-правової еволюції звичаї, в яких поєднувалися внутрішньогрупове ізолювання персонального винуватця, що спричинив конфлікт, і мотив задоволення потерпілої групи. Певно, найбільш примітивна форма виконання індивідуалізованої помсти полягала у пасивному допущенні групою

винного помсти йому особисто. Можливо, про надання потерпілій стороні права і можливості помститися винному особисто за відмовою його захисту йдеться у договорі Ігоря з греками 945 р.: “А якщо уб’є християнин русина чи русин християнина, – нехай задержать того, що вчинив убивство, родичі вбитого [і] хай уб’ють його” [2, с.28].

Інша форма полягала у вигнанні злочинця, зазвичай разом із його сім’єю, що являло собою широко розповсюджену каральну міру, яка застосовувалася внутрішньогруповою юстицією щодо осіб, які скоїли злочини в середині групи проти своїх родичів. Ставлячи такого злочинця поза захистом, поза своїм миром, група виганяла його із свого середовища, тим самим надавала ображеній стороні можливість помститися. Відтак, нове ставлення родового колективу до злочинів, скоєних своїми членами, змушувало нерідко і самого злочинця тікати зі своєї групи.

Ідея спричинення рівнозначної шкоди застосовувалася не тільки за вбивство, а й деякими правовими системами поширювалася на пошкоджені різні частини тіла за принципом: “Око за око, зуб за зуб”. Таке зазначене спричинення каліцтва відомо під назвою таліона. Найдавніше, напевно, свідоцтво існування таліона можна знайти у вавилонському праві: “Если человек выколол *глаз* сыну человека, то должны выколоть ему *глаз*” (див. Закони Хамурапі § 196). “Если он переломил *кость* человеку, то должны переломить ему *кость*” (див. Закони Хамурапі § 197). “Если человек выбил *зуб* человеку, равному ему, то должны ему выбить *зуб*” (див. Закони Хамурапі § 200) [3]. Загальновідомою, не позбавленою суворості є формула Старого Завіту “Да не пощадит его глаз твой: душу за душу, глаз за глаз, зуб за зуб, рука за руку, ногу за ногу” (див. Второзаконие, XIX, 21) [4].

Така форма кримінальної реакції, яка зводилася до відновлення порушеної між сторонами рівноваги шляхом спричинення зловмиснику рівної шкоди, могло задовольнити лише вкрай примітивну економічну свідомість. Господарське мислення здійснило знаменний і повний економічного значення перехід від примітивного, можна сказати, механічного принципу відновлення рівноваги, порушеної злочином, до економічно зрілої ідеї *безпосереднього і реального відшкодування збитків* за рахунок винної сторони у формі придбання нового еквіваленту втраченому благу.

Здійснення нового кримінально-правового порядку здійснювалося або насильницьким шляхом, але усвідомленим обома сторонами, або внаслідок добровільної угоди. Натуральне відшкодування збитків в його насильницькій формі зводилося до того, що ображена сторона самовільно захоплювала у ворога те благо, яке необхідне для покриття завданої шкоди, однак в такій саме кількості, що відповідає розміру понесених збитків. В цей час ображена сторона вже не мала на меті завдати контр-шкоди, не керувалася ідеєю відплати, а навпаки, намагалася відшкодувати собі втрачене благо, силою взявши у противника аналогічне благо чи його компенсацію. Так і в примітивній реакції на вбивство нерідко у різних народів можна знайти звичай викрадення ображеною стороною одного із членів ворожої групи [5].

Але втрата члена господарської групи, втрата трудової одиниці впливала на свідомість людини, викликаючи сприйняття тяжких господарських збитків, між тим існуюча форма реакції на таку шкоду не задовольняла її потреби і свідомість. Підготовлений таким чином і заснований на ідеї реального відшкодування збитків простий господарський розрахунок надав стороні, якій видали чужу людину, можливість відмовитися від помсти і використати жертву в якості господарської сили для відшкодування понесеної втрати. Господарська ідея тут цілком підкорила інстинкт помсти. Таким чином, видача для помсти винуватця на вимогу ображеної сторони, надала їй право на власний розсуд здійснити свою помсту чи використати виданого для відшкодування шкоди.

Без сумніву, доволі широко застосовувалася передача винного в усіх історичних народах. Добре відомий литовському праву порядок передачі винуватця на вимогу ображеної сторони і прощення зловмисника. Так, Литовський статут 1529 р., узаконюючи

цей інститут, намагався захистити новий порядок у випадку помилування злочинця від спалаху помсти з боку кого-небудь із членів роду, що прийняв зловмисника (див. Литовський статут 1529 р. розд. VII, арт. 30). В даному випадку винний, переходячи до складу нової сім'ї після певної церемонії випрошування прощення усиновлювався особливим актом і входив до неї цілком повноправним членом.

Подальше перетворення порядку відшкодування шкоди, спричиненого злочином, пов'язане із розвитком обміну, виникненням мінової цінності і поступовим упровадженням в обіг платежів, як спеціальної економічної операції. Існування мінової одиниці дало можливість правильного і точного вираження цінності втраченого блага, оцінки шкоди, а виділення обігом спеціальних платіжних засобів дозволяло замість натурального способу покривати збитки іншими благами, які давали у сумі еквівалентну спричиненій шкоді цінність.

Порядок грошового покриття збитку зазвичай називався системою композицій, від латинського *compositio* (угода), що став розповсюдженим терміном ряду давньо-германських кодексів. Через порядок кримінальних композицій пройшли всі правові системи, до того ж реальний вплив і більшість пережитків у значній мірі збереглися у діючому праві. У більшості народів, наприклад кавказьких племен, арабів, албанців, приймати грошову винагороду за “образу” вважалося до останнього часу неприпустимим і ганебним.

Спочатку помста втрачала лише характер обов'язку і переходила у право ображених родичів, з іншого боку і кривдники могли вибирати – піддатися помсті чи сплатити пеню. У будь-якому випадку для застосування композиції спочатку необхідна безумовна згода ображеної сторони, а у випадках міцних родинних зв'язків згода всієї групи, всіх родичів постраждалого. Тільки у випадках, коли не було бажаних помститися, або законні месники відмовлялися від свого права і обов'язку помсти, могла бути прийнята грошова винагорода, і конфлікт вважався вичерпаним. Такий саме зміст, очевидно, має 1 ст. Руської Правди Академічного списку “Убьет муж мужа, то мстит брат за брата, или сын за отца, или сын брата, или сын сестры; если не будет никто мстить, то 40 гривен за убитого” [6, с. 202-205].

В отриманні згоди ображеної сторони прямо зацікавленою була винна сторона, оскільки в іншому випадку, після сплати пені, вона не мала гарантій спалаху помсти. Факт згоди ображеної сторони набуває серйозного правового значення. Як наслідок, операція платежу за спричинену шкоду могла здійснюватись лише після попереднього виконання складної церемонії випрошування винною групою прощення і згоди на прийняття грошової компенсації. Церемонія попереднього покаяння, випрошування прощення, примирення та отримання згоди на прийняття грошової винагороди займало важливе місце у звичаях різних народів і сформувалося у часто доволі довгий і складний цикл обрядів і символічних дій, драматично відтворюючих минулі реальні події. Так, наприклад, відомі слов'янські обряди такого роду мали назву: “умирение крови” південних и “покура” західних слов'ян.

За звичаями більшості народів, сплата штрафу нерідко супроводжувалася не тільки попереднім примиренням сторін, а й встановлення родинних зв'язків і дружби, що призводило до укладання на майбутнє союзу і миру, та мирного розв'язання будь-яких міжродових конфліктів. Беручи звичай грошового покриття шкоди під свій особливий захист, державна влада, в свою чергу, неодноразово підкреслювала у законодавчих актах, що зі сплатою композиції сторони не тільки повинні припинити ворожнечу і помсту, а й укладати мир.

З часом, кримінальна відповідальність підпадає під дію загального правила цивільного права, що встановлювала особисту відповідальність за будь-якого виду майнові борги. Боржник, що не міг сплатити борг особисто, поступав під владу ображеного, обертаючись на раба. З подальшою зміною особистих прав людини, від такого рабства залишається лише тимчасовий кабальний стан. Ця зміна світогляду добре

відобразилася у Литовському статуті 1529 р.: “А естли бы тот истец не мел чим платити, тогды в долгу мает его за шию принять” (див. Литовський статут 1529 р. розд. X, арт. 1). Регулюючи далі положення такого кабального становища злочинця, закон обмежує кабалу відпрацюванням боргу: “Теж уставуем: иж человек волный за жадный выступ не мает взят быти у вечную неволю. А естли бы за который выступ выдан был в некоторой суме, тогды мает ся выробити...” до того ж встановлюються умови вислуги та ціна роботи (див. Литовський статут 1529 р. розд. XI, арт. 7) [7].

Засоби покриття збитків склалися, звичайно, із усіх тих предметів, які взагалі у ті часи були платіжними засобами. Необхідно припустити, що встановлення розміру пені чи ціни різних видів збитків, спричинених злочинцем, пройшло таким самим шляхом, що і взагалі всі господарські оцінки: від примітивного встановлення плати за взаємною для кожного випадку угодою сторін із звичайним торгуванням, уступкою і надбавкою до фіксованих твердих цін. А згодом, вже після вироблення різними правовими системами встановлених такс, практика під впливом різних обставин, в силу нетвердості волоти, неможливості оцінки збитків в окремому казусі та інше, сторони або поверталися до укладання згоди, або вдавалися до посередництва третіх осіб.

Незважаючи на простоту і різноманітність, при всій простоті і різноманітності кримінальних тарифів характерну рису їх складала побудова всієї такси і розміру окремих ставок не довільно чи випадково, а з матеріальної системи співвідносності, що зводилася до визначеної загальної оцінки різних видів збитків. Таким підґрунтям тарифу для всієї системи окремих оцінок слугувала прийнята обігом винагорода за вбивство дорослого чоловіка, що складала загальну ідею і норму ціни людини. Так, поняттю “людина” у слов’янських мовах співвідносилось слово “*глава*”, у римському “*caput*”, і ці терміни у різних своїх формах за суттю складали визначення “ціни людини”. Звідси терміни: “за голову” і “головничество” у Руській Правді, “головщина” у Литовських статутах, “*glowa*” у польських джерелах, “*globa*” південних слов’ян і так далі. Вони означали як “вбивство людини”, так і “плату” за таке вбивство чи “ціну людини”, а разом із тим стають загальним терміном для всієї системи платежів.

Оцінка різного роду та виду каліцтва, травматичних ушкоджень і поранень залежала, в першу чергу, від зменшення працездатності людини, зниження її цінності як трудової одиниці. Разом із тим, розраховували тариф переважно механічним способом, пропорційно до працездатності, але такий розрахунок поступово еволюціонував від грубого і недиференційованого до конкретного і детального.

Першою оцінкою для будь-якого роду і виду каліцтва, на відміну від вбивства, стала широко застосовуватися норма оцінювання у розмірі половинної вартості людини. З подальшим розвитком композицій половинна ставка закріпилася при повному позбавленні одного із важливих органів людського тіла: руки, ноги, ока, вуха, носу та язика й опинилися в однаковій і половинній ціні вартості людини. Вже у пізній редакції Руської Правди за позбавлення руки, ноги, ока чи носу встановлено половинну ставку (“полувирьє”) – 20 гривень (див. Руську Правду Карамзинський список ст. 22).

За Литовським статутом 1529 р., за спричинення шляхтичу поранень та каліцтва руки чи ноги, вибиття ока чи зубів, відрізання носа чи вуха, винна сторона “мает предся платити полчеловека” (див. Литовський статут 1529 р. розд. VII, арт. 9), згодом у Литовському статуті 1566 р. “полчеловека” замінилося визначеною суммою “50 коп грошей”, що складало саме половину прийнятої статутом повної головщини (див. Литовський статут 1566 р. розд. XI, арт. 15).

Проводячи чисто механічне ділення ставок при таксації тілесних ушкоджень, кодекси порівняно упевнено оцінювали повне позбавлення органу. Однак складними представлялися випадки не повного позбавлення, а лише ушкодження чи скалічення якогось органу, що супроводжувалося неповною можливістю їм користуватися. Таким чином, вирішувався казус за Руською Правдою: “оже ли оутнеть роуку и отпадеть роука или оусохнеть, то 40 гривен”. “Аще боудеть нога цела или начнеть хромати, тогда чада

смирять” (див. Руську Правду Академічний список ст. 5). Отже, законодавець утримується від таксації даного виду шкоди, пропонує родичам (“чада”) обох сторін покінчити справу миром (“смирять”), домовившись про розмір головщини самостійно.

Із вищевикладеного видно, наскільки гостро розходилися ідеї злочину і обсягу відповідальності за нього у примітивному праві у порівнянні із сучасним кримінальним правом, де звинувачення висувається за об’єктивними ознаками злочину. Очевидно, межі й обсяг відповідальності винної сторони раніше повністю співпадали із обсягом реальної шкоди, що виникала в результаті її поведінки. Так само довгий час праву залишалось невідомим сприйняття суб’єктивної винності, яка в свою чергу, у сучасному праві визначає межі кримінального обвинувачення. Це положення виходить в першу чергу із групової відповідальності, за якою увага зовсім не приділялася особі, що спричинила злочин. Група поглинала індивіда, і на групу припадала реакція, тобто помста. Але, навіть, коли свідомість почала виокремлювати особу, що спричинила шкоду, це змінило тільки внутрішню побудову правових норм, а право зберегло свою універсальність щодо вимоги відшкодування збитків, не беручи до уваги ні осудність суб’єкта, ні ідеї суб’єктивної винності, ні наявність умислу. Крім того, на виникнення та визначення меж відповідальності не впливали ні вік, ні стан здоров’я особи, що заподіяла шкоду. Таким чином, праву довгий час були зовсім невідомі розуміння про особливий стан злочинця в момент скоєння злочину, про афект, роздратування та інше.

Література:

1. Козлихин И.Ю. История политических и правовых учений: от софистов до Гегеля. Учебник. – СПб.: Издательский дом С.-Петербур. гос ун-та, 2005. – 352 с.

2. Літопись руський / Пер. з давньорус. Л.С. Махновця; Відп. ред. О.В.Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.

3. http://libbox.info/book_reading_100308.html

4. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета : [канонические ; в русском переводе ; с параллельными местами]. – М., 1990. – С. 211.

5. Ковалевский М. М. Первобытное право / М. М. Ковалевский ; вып. 1. – “Родъ” – М. : Тип. А. И. Мамотова и Ко, 1886. – 167 с.

6. Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до конца XV века / Пер. М.Н. Тихомирова. М., 1960. С. 202-205.

7. <http://www.megaupload.com/?d=TXKSLWLQ>